
IDENTITATE ȘI DIVERSITATE ÎN SPAȚIUL BALCANIC - REFLECTARE ÎN CRONICILE MOLDOVENEȘTI (SEC. XV-XVIII)

Camelia CĂLIN*

Cuvinte cheie: *Balcani, cronici, alteritate, popoare*

Keywords: *The Balkans, chronicles, otherness, peoples*

Abstract

The history narrated by the chroniclers is mostly political, but apart from the military campaigns and battles, from time to time, those writings tell us information about the economic life, the legal system, the daily life, and the personalities of our neighbours, friends and enemies from the Balkan Peninsula. The aim of this article is to analyse those chroniclers and see their relevance in the formation of the historical and political consciousness in the Romanian space, by reference to the South-Danubian peoples.

Spațiului balcanic este un areal multiethnic, multiconfesional și interimperial care a cunoscut și încă cunoaște o istorie tumultuoasă. Adjectivul „balcanic” este încărcat cu o multitudine de sensuri, cele mai multe negative: sălbatic, incult, violent, dezordonat/dezorganizat, bârfitor, toate acestea intră în aria semantică a termenului și îl definesc⁷⁹. Antonimul său este „european”, înscriindu-se astfel în șirul de opoziții pe care acest termen le-a acumulat de-a lungul istoriei: european-barbar, european-asiatic, european-oriental, european-păgân, european-necivilizat etc. Conceptul balcanism s-a format prin acumulări succesive timp de o două sute de ani. Momentul în care și-a început „cariera” internațională și din care pătrunde mai ales în conștiința europeană poate fi plasat în perioada războaielor balcanice (1912-1913). După Primul Război Mondial, în perioada interbelică conceptul inițial s-a îmbogățit prin adăugarea unor detalii, care nu au reușit să schimbe percepția inițială negativă, dimpotrivă a întărit-o prin acumularea de prejudecăți. Pe parcursul zbuciumatei istorii a sud-estului European s-a format o mentalitate cu numeroase trăsături comune, în urma îndelungatei conviețuirii și a permisivității de care au dat dovadă culturile locale față de elementele turcești care s-au suprapus peste straturi mult mai vechi. Circulația liberă a tot felul de călători pe drumurile balcanice, în interiorul unui spațiu cu administrație unică a fost un element favorizant. Unitatea mentalității balcanice este rezultatul toleranței față de „celălalt”, al absorbției diverselor influențe.

Tema acestui articol vizează o dimensiune semnificativă a spiritualității nord-dunărene: legăturile organice dintre români și popoarele cu care aceștia se învecinează la miazăzi, așa cum sunt reflectate în cronicile scrise în Moldova de la anonimul cronicar al lui Ștefan cel Mare la Ion Neculce. Un segment al analizei noastre a vizat

* Cercetător științific dr. la Muzeul Viticulturii și Pomiculturii – Golești.

⁷⁹ Maria Todorova, *Balcanii și balcanismul*, Ed. Humanitas, București, 2000, p. 52.

identificarea și analizarea imaginilor, unele devenite stereotipuri, religioase și etnice create de cronicari pentru a defini atât entitățile statale, cât și popoarele sud-dunărene. Definirea conștiinței de sine și conștientizarea locului ocupat între celelalte popoare ale lumii sud-est europene are și această componentă fundamentală a raportării la „ceilalți”, prin fixarea trăsăturilor fundamentale ale celor care reprezintă alteritatea.

Albanezii nu apar ca personaj colectiv, ci prin reprezentanți, doi boieri și doi domni, care sunt indicați ca aparținând acestei comunități. Boierii menționați în cronici sunt Mihul (boier al lui Petru Rareș)⁸⁰ și Dedul spătarul⁸¹ (boier din vremea lui Constantin Cantemir). Ambii sunt amintiți în contexte similare: trădarea și încercarea de înlocuire a domnilor aflați în funcție. Nu există o corelație între etnie și anumite caracteristici fizice sau morale, dar considerăm semnificativ faptul că, în contextele relate, cronicarii au considerat necesară menționarea originii lor etnice.

Vasile Lupu, ai cărui origine albaneză este indicată prin raportare la un alt personaj, Gheorghe Ghica, era perceput mai degrabă ca grec. Vorbitor de limbă greacă și promotor al unei politici de inspirație bizantină, acest domnitor al Moldovei aparține mai degrabă unei elite balcanice grecizate care era „acasă” oriunde în lumea balcanică, de la Istanbul, la București și Iași, sau oriunde în spațiul sud-est european unde putea exista un profit politic sau economic. Politica lui Vasile Lupu a avut o constantă fundamentală, anume buna colaborare cu Înalta Poartă. Remarcăm faptul că, în textul dedicat evocării acestei domnii, Miron Costin nu face vreo referire la originea etnică a acestuia. Dacă pentru Vasile Lupu apartenența etnică nu a fost relevantă, pentru Gheorghe Ghica este indicată ca fiind originea ascensiunii sale ca dregător și domn⁸². Cei doi boieri s-ar fi cunoscut pe vremea când cel din urmă era un copil și se afla în slujba capuchehăilor moldovene de la Constantinopol, apoi au menținut relații bune și pe vremea când Gheorghe Ghica era negustor în Moldova, iar Lupu Coci boier și dregător. Ascensiunea lui Ghica începuse cu mult înainte de numirea ca domn a acestuia din urmă: în 1624-1625 este menționat printre boierii care făceau parte din Divanul Țării Moldovei, deținând dregătoria de pârcălab de Hotin, iar în 1631, sub

⁸⁰ Dregătorul, indicat de Macarie ca artizan al înlăturării lui Petru Rareș, era un om important la curtea domnitorului Moldovei: a fost portar al Sucevei între 1530 și 1540 și a comandat oștirea moldoveană în bătălia de la Obertyn; a salvat de la moarte alți doi demnitari ai Moldovei, pe Barbovschi și pe Vlad, ambii pârcălabi de Hotin, pe care domnitorul Petru Rareș îi vroia morți, făcându-i vinovați de înfrângerea din bătălia de la Gwozdiec. Izvoarele îl menționează nu numai în legătură cu trădarea lui Petru Rareș, ci și cu uciderea domnitorului Ștefan Lăcustă în 1540. Revenirea în a doua domnie a lui Petru Rareș i-a pecetluit soarta; domnitorul îl ucide alături de ginerele său Pătrașcu comis. „Deci în același an un oarecare Mihul, în dregătorie înaltă, de neam arbănaș, om înșelător care, cum se spune, îndemna și răzvrătea pe toți, arătând că păstrează către domn dragoste din inimă, în taină însă pregătea trădare și țesea sfaturi pline de clevetiri”. *Cronica lui Macarie*, în P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI, publicate de Ion Bogdan*, Ed. Academiei, București, 1959, p. 98 și Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova sec. XIV-XVII*, Ed. Enciclopedică, București, 1971, p. 315.

⁸¹ „Dedul spătarul arbănașul” menționat printre boierii care au complotat împotriva domnului Constantin Cantemir pentru a-l îndepărta din scaunul Moldovei și pentru a-l înlocui cu Velicico Costin (1691). A scăpat de moarte după ce i-a mituit pe paznicii închisorii.

Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, Ed. Minerva, București, 1982, p. 339-340 și Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 394.

⁸² Miron Costin spune despre Gheorghe Ghica că „fiind de un neam cu dânsul, arbănaș, l-au trasu-l Vasilie-vodă la curte (...)”. Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron vodă încoace*, în *Opere*, Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1958, p. 180.

Moise Movilă, este menționat ca mare șetrar. Numirea lui Vasile Lupu ca domn a însemnat noi oportunități de afirmare, prin deținerea unor înalte dregătorii: mare stolnic (1639), mare șetrar (1641), mare medelnicer (1643), mare stolnic (1645-1647), mare vornic al Țării de Jos (1642, 1647-1652), capucehaie la Poartă (1638, 1653)⁸³. Tot o relație de prietenie îi aduce domnia Moldovei. Ion Neculce relatează despre veche prietenie dintre Gheorghe Ghica și Mehmed Köprülü: copiii fiind cei doi s-ar fi întâlnit pe drumul către Istanbul și au legat o strânsă prietenie; și-au promis ajutor dacă urmau să ajungă oameni bogăți și influenți⁸⁴. De remarcat că, deși era albanez, despre importantul demnitar otoman cronicarul știe și spune că era turc. Ajuns mare vizir, Mehmed Köprülü, îl recunoaște pe tovarășul din tinerețe aflat în capitala imperiului unde deținea funcția de capucehaie a domnului Gheorghe Ștefan. În 1658 îl numește ca domn în Moldova în urma refuzului lui Gheorghe Ștefan de a se prezenta în fața Porții și de a da explicații privind implicarea sa în încercarea lui Gheorghe Rákóczi al II-lea de a ajunge rege al Poloniei. O explicație mai plauzibilă a numirii lui Gheorghe Ghica, deși în epocă și la curtea otomană relațiile personale erau foarte importante, poate fi dedusă din contextul creat de domni precum Constantin Șerban și Mihnea al III-lea, care îndrăzneau să sfideze autoritatea otomană, marele vizir Mehmed Köprülü urmărind promovarea ca domni a unor persoane pe a căror loialitate să se poată baza. Miron Costin îi va menționa originea etnică, dovadă că, deși împământănit, lui Gheorghe Ghica nu i se uita ascendența străină de Moldova.

În ciuda apropierii geografice de spațiul românesc prezența **bulgarilor** în cronicile studiate este nesemnificativă. *Cronica sârbo-moldovenească* este cea care ne oferă două din cele trei prezențe bulgare în textele secolelor XV-XVIII: este vorba de Momcilo și cucerirea Țaratului de la Târnovo. Despre Momcilo⁸⁵ nu se precizează nici originea etnică și nici vreo acțiune militară care să-l fi făcut celebru. Nu putem decât să ne întrebăm care este motivul care l-a făcut pe autorul cronicii să selecteze din originalul sârbesc informația asupra morții lui. O explicație pe care o avansăm este aceea că acest personaj ar fi putut să fie cunoscut prin intermediul baladelor epice bulgărești în care era portretizat ca un mare luptător antiotoman. Considerăm că și interesul pentru noua putere care se profila amenințător de dincolo de Dunăre și pentru cei care luptau împotriva turcilor puteau să-l determine pe cronicar să selecteze și informația despre cucerirea Țaratului de la Târnovo. Avansăm și ipoteza unei posibile influențe venite prin intermediul oamenilor bisericii de origine și cultură sud-dunăreană care ar fi putut duce cu ei în Moldova amintirea lui Momcilo.

Textul cronicii sârbo-moldovenești nu consemnează contextul evenimentului din 1393, cel al cuceririi Țaratului de Târnovo de către otomani. Avem doar consemnarea de tip anale a acestui moment. Pe baza acestei simple informații nu putem să facem afirmații categorice despre modul în care moldovenii judecau impactul acestei cuceriri otomane pe linia Dunării.

⁸³ Anastasie Iordache, *Principii Ghica. O familie domnitoare din istoria României*, Ed. Albatros, București, 1991, p.11-12.

⁸⁴ Ion Neculce, *op.cit.*, p. 186- 188.

⁸⁵ „Apoi după trecere de doi ani, în anul 6869 (1361) a pierit Momcilo de la Peritor”. *Cronica sârbo-moldovenească*, în P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 191.

În cazul lui Grigore Țamblac, menționat doar de către Grigore Ureche, originea bulgară este complet ignorată. Caracteristica fundamentală a acestei personalități ținea de calitatea lui de înalt ierarh al Bisericii Ortodoxe. Acțiunile lui benefice de reglementare a relațiilor dintre Patriarhia de la Constantinopol și statul de la est de Carpați, precum și munca desfășurată pentru a organiza și a dezvolta viața bisericească din Moldova au determinat o atitudine de recunoștință din partea unui cărturar ca Grigore Ureche, care nu îl vedea ca pe un străin, în raport cu cei care aparțin neamului său⁸⁶.

Un străin prin excelență este însă **Gaspar Grațiani**. Nimic nu-l lega de cei al căror domn era: nici limba, nici confesiunea, nici interesele politice. Chiar dacă în cronica lui Miron Costin găsim referiri la originea lui, acesta nu contează, căci „etnia” căreia îi aparține este cea a aventurierilor. Oameni de acțiune, inteligenți, lipsiți de scrupule, motivați de dorința de a obține câștig și/sau faimă, vorbitori de limbi străine, cei ca Despot Vodă, Gaspar Gratiani sau Ioan Vodă cel Cumplit alcătuiesc un grup aparte, în a cărui definiție originea sud-dunăreană sau moldoveană este irelevantă.

În privința **grecilor**, evenimentele care au fost considerate de cronicari ca fiind semnificative au fost Conciliul de la Ferrara-Florența și cucerirea „Țarigradului” de către sultanul Mehmed al II-lea. Observăm că, pentru cronicarii moldoveni, cel mai important eveniment este, de departe, sinodul din 1438-1439. Nu numai că este amintit evenimentul, dar este precizată chiar și componența delegațiilor. Numele participanților nu este întotdeauna indicat corect, dar ceea ce ni se pare semnificativ este strădania autorilor de letopisețe de a-i preciza. Remarcăm și faptul că acest eveniment a beneficiat și de comentariile cronicarilor, care, fără excepție, reflectă poziția ortodoxă tradițională, a respingerii unirii cu Roma. Acest eveniment este reflectat în *Letopisețul de la Putna nr.1* și traducerea sa în limba română cunoscută cu titlul *Arătare în scurt pentru domnii Moldovei* și în cronica lui Grigore Ureche. Despre unirea celor două confesiuni letopisețele vorbesc ca despre o înșelătorie, în timp ce Grigore Ureche spune că cei care au recunoscut primatul papei au fost mituiți⁸⁷. În ambele situații textele istorice moldovenești vorbesc despre caracter grecesc standard, căruia i se atribuie ca trăsături „pizma”, deci invidia, și coruptibilitatea.

Spre deosebire de acest sinod, cucerirea Constantinopolului din 29 mai 1453 este consemnată sec, fără comentarii adăugate. După citirea și citarea fragmentelor din cronici care narează căderea Constantinopolului, o întrebare se impune pregnant: de ce un astfel de eveniment, cu reverberații politice și ideologice în spațiul european, și în special în cel estic al continentului, este tratat atât de lapidar. Prin raportarea la mentalul oamenilor de la sfârșitul secolului al XV-lea am putea avansa ipoteza că, în cincizeci de ani, de la momentul 1453 la debutul cronicisticii moldovenești, șocul căderii Constantinopolului fusese atenuat. Remarcăm și faptul că, pentru moldoveni, Constantinopolul a fost mai degrabă un centru din care se exercita puterea imperială (dincolo de profilul etnic și religios al deținătorilor puterii) și, secundar, cea de tip

⁸⁶ Grigore Ureche este singurul cronicar care îl menționează și îl indică drept reprezentant al Moldovei la Conciliul de la Ferrara-Florența: „Și de țara noastră încă au fost trimis pre Grigorie Țamblac”. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1955, p. 72.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 73.

teocratic a Patriarhului ortodox. Singura denumire pe care cronicile o atribuie marelui oraș este cea veche și tradițională de "Țarigrad", ceea ce indică o încercare de plasare a stăpânirii otomane în continuitatea celei bizantine. Astfel, evenimentul din 1453, nu a fost perceput ca un punct de cotitură al istoriei sud-est europene, ci ca un moment important, prestigios care trebuia amintit, dar care nu era considerat o ruptură față de perioada anterioară, a stăpânirii bizantine.

Cronicarii sunt mai interesați de precizarea legăturilor dintre Biserica Moldovei și Patriarhia de pe malurile Bosforului. Chiar dacă datele sunt inexacte, observăm efortul de a preciza cum se numea domnul în timpul în căruia s-a hirotonit primul mitropolit precum și contextul politico-religios. Oameni ai evului mediu și ai bisericii (unii dintre ei), cronicarii moldoveni acordau o atenție deosebită informațiilor care implicau această instituție fundamentală, cea care furniza și principalul reper identitar al acestor veacuri.

Cronicile slavo-române ale secolelor XV-XVI nu fac aprecieri cu privire la greci, în sensul de comunitate. Abia în cronicile secolului al XVII-lea și ale începutului de veac XVIII, este creat personajul colectiv grec ale cărui trăsături fundamentale sunt lăcomia, lipsa de scrupule, imoralitatea, lașitatea și o mare capacitate de a complota. Aceste trăsături sunt omniprezente, ele domină discursul cronicarilor despre greci, chiar dacă sunt pomeniți și unii „greci buni”. Începând cu secolul al XVII-lea, dar mai ales sub fanarioți, Țările Române sunt invadate de clientelele diferiților domni, numeroase și agresive, care tind să acapareze administrația și care, în multe situații, limitează puterea de decizie a domnilor. Boierimea de origine grecească a devenit foarte puternică, înlăturând din cele mai influente și lucrative funcții boierimea românească ceea ce a atras nu numai ostilitatea acesteia, ci și a oamenilor de rând. Grecii sunt percepuți ca „invadatori” ai societății românești, ca acaparatori ai bogățiilor și resurselor acesteia. Iritarea pământenilor era adâncită de faptul că acești străini beneficiau de imunitate, fiind protejați de domnii în al căror anturaj erau și de legăturile lor cu Poarta. Prezența grecilor în cadrul cercurilor de conducere ale societății românești medievale a produs un efect de saturație și de respingere a acestora. Greci, aromâni, albanezi în mentalul colectiv moldovenesc al secolului al XVII-lea sunt încadrați greșit fără a se opera diferențe. Considerăm că această situație se poate explica prin faptul că grecii întruchipau prototipul veneticului. E adevărat că era vorba de o alteritate aflată în proximitate, care prezenta multe elemente comune cu autohtonii, dar căreia nu i se trecea cu vederea caracterul alogen. Grecii, „musafiri” constanți în spațiul românesc, mai ales după 1453, sunt caracterizați ca fiind inșafabili, uneltitori, agresivi, spoliatori și, în esență, imorali. Ei mai sunt catalogați și ca „vase rele”, agenți ai diavolului, făcători de rele, întruchipări ale arhetipului jefuitorului. Dincolo de credința ortodoxă comună, grecii rămân străini. De remarcat că un singur grup este individualizat între greci, cei numiți „țarigrădeni”. Termenul conține două indicații: în primul rând una etnică, iar în al doilea rând una socială. Originea greacă era dublată de apartenența la acea pătură bogată și influentă din punct de vedere politic, care trăia în capitala imperiului, care era mai mereu taxată ca rea și ticăloasă, dar cu care, în ciuda discursului negativ, boierii moldoveni căutau să se înrudească, căci avantajele politico-economice erau cele care primau. Una dintre cele mai spectaculoase imagini ale greșităii conturate în cronicistica moldovenească

este cel al lui Dumitrașcu Cantacuzino, căruia condeii abil al cronicarului îi realizează un portret distructiv. Este prototipul insului avar, în calea căruia nu poate sta nimeni, ingrât, perfid, desfrânat și fără rușine. Neculce îl transformă pentru eternitate într-un personaj ridicol. Fluxul de imagini prin care se conturează caracterul diform al personajului în cauză începe cu menționarea apartenenței la etnia cea mai antipatizată: „Și era grec țarigrădian de felul lui”⁸⁸. Din prima propoziție, personajului îi este aplicată o etichetă care orientează negativ sentimentele cititorilor. Urmează apoi asocierea dintre etnie și caracteristicile fundamentale cu care autorul identifică neamul grecesc: „grec tâlpiz și fricos, cu piele de iepure la spate”⁸⁹. Expunerea pe larg a legăturii imorale și indecente dintre domn și o fată din popor nu face decât să adauge un plus de savoare povestirii și să întărească descrierea inițială: „Dumitrașco-vodă era (...) bătrân și curvar. Doamna lui era la Țarigrad, iar el aice își luasă o fată a unei rachierii de pe Podul Vechiu, care o chema Anița (...)”⁹⁰. Este detectabilă și o notă de revoltă a boierului de neam mare în fața încălcării „protocolului”, căci boieri cu țiiitoare erau mulți, dar ele nu erau asumate public așa cum făcea domnul care își purta țiiitoarea în văzul lumii cu haine și podoabe scumpe, cu gardă domnească și însoțită de fetele și soțiile boierilor. Ridiculizarea continuă cu povestirea „exercițiilor” zilnice cu protezele dentare: „Căutații, frații, iubiții cetitori, de vedeți ce iaste omenie și curvie grecească! Că el, de bătrân, dinții în gură n-ave. Dimineața îi înclie, de-i pune în gură, iar seara îi desclie cu încrop și-i pune pe masă”⁹¹. Același domn este acuzat și de o altă „infrațiune” care a făcut carieră printre cronicari și care era înțeleasă ca semn sigur al ieșirii din „lege”, este vorba despre nerespectarea restricțiilor postului prin consumul de carne: „Carne în toate posturile cu turcii denpreună mânca”⁹². Această practică îl asociază automat cu cei de altă religie, cu musulmanii, agenții prin excelență ai răului.

De-a lungul Evului Mediu, **sârbii** au fost o prezență importantă în istoria spațiului românesc. Prima mențiune de istorie sârbă din cronicile noastre este legată de Sava Nemanja, întemeietor al statului și bisericii sârbe. Lapidar și fără comentarii este menționată consacrarea mitropolitului Theoctist de către patriarhul de la Peć, la mijlocul secolului al XV-lea⁹³. Cele mai prezente personaje de origine sârbă în cronicile studiate sunt Gheorghe-Maxim și Elena-Ecaterina Brancovici. Deși este precizată apartenența lui la familia domnitoare a sârbilor, cronicarii îl identifică pe Gheorghe-Maxim, în primul rând, ca om al bisericii. Doamna lui Petru Rareș, este o prezență importantă în letopisețele lui Macarie și Eftimie. Elementele care alcătuiesc portretul ei sunt originea nobilă, știința de carte (rară în epocă și mai ales la o femeie, un element pe care cronicarii nu îl puteau ignora), înțelepciunea și tandrețea. Remarcăm că, cei doi cronicari menționați, nu sunt tocmai consecvenți cu aprecierile

⁸⁸ Ion Neculce, *op.cit.*, p. 235.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 238. Imaginea „pielii de iepure” ca sinonim pentru frica și lașitatea grecească este reluată cu ocazia povestirii intervenției din 1737, a hatmanului Constantin împotriva unui mic detașament de „nemți”. Vezi și p. 794.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 291.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Cronica sârbo-moldovenească* în P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 191.

inițiale pe care le-au făcut căci nu ezită să o acuze pe Doamna Elena de instigare la inițierea unor acțiuni anticlericale de către domnitorul Iliș Rareș⁹⁴. Aceste personaje evocate mai sus nu sunt percepute ca întruchipând comunitatea în rândurile căreia își aveau obârșiile; ei aparțin unei elite, unor dinastii care stabiliseră legături de rudenie cu alte familii domnitoare din întreg arealul sud-est european. În viziunea cronicarilor moldoveni ei sunt reprezentanți ai dinastiei lor.

Ca personaj colectiv, sârbii sunt prezenți în context militar. Soldați sârbi sunt menționați ca făcând parte din oștile unor domnitori munteni și moldoveni. În afara informației generale că erau soldați plătiți, mai găsim doar patru mențiuni din care nu se poate contura o imagine precisă a modului în care erau percepuți. Vom încerca să le sintetizăm și să conturăm un profil al acestora. Însemnările lui Ion Neculce despre unul dintre tâlharii care a trecut în slujba lui Constantin Duca și relatarea despre acțiunile armate ale sârbilor răsculați în Bosnia, în 1711, ne duc la ideea că erau considerați soldați viteji și buni. Pe de altă parte, Miron Costin, care relatează luptele dintre Vasile Lupu și Matei Basarab, arată că sârbii nu se ridicau la nivelul de vitejie al cazacilor. Din letopisețul lui Ion Neculce se desprinde imaginea unei comunități războinice care nu a abandonat lupta, fie ea antiotomană, fie în calitate de soldați plătiți.

Cele mai numeroase informații, aprecieri și analize consemnate în texte istorice ale secolelor XV-XVIII se referă la istoria, personalitățile, instituțiile și obiceiurile **turcilor**.

În primul rând, trebuie să subliniem că etnonimul folosit de către cronicari este *turc*, pe când termenul *otoman* - folosit în mod curent în istoriografia modernă – este menționat printre alte apelative, dar în nici un caz nu este utilizat ca denumire curentă de către cronicari.

În al doilea rând, remarcăm faptul că aceasta este singura comunitate sud-dunăreană căreia îi sunt prezentate, evaluate instituțiile și obiceiurile. Textul lui Grigore Ureche în care prezintă sistemul *devşirme*, organizarea cavaleriei permanente, sistemul timariot și marele vizirat se remarcă prin bogăția informațiilor, exactitatea și obiectivitatea lor. În privința unor obiceiuri juridico-militare otomane cum ar fi iertarea (*aman*) și somația (*da'vet*), din cronicile noastre putem extrage suficiente exemple care arată că acestea erau invocate permanent atât de otomani, cât și de inamicii lor, dar că, în practică, erau eludate atunci când evoluția acțiunilor militare o cerea.

Pentru cronicarii secolelor XV-XVI cel mai important eveniment care a marcat relația cu otomanii până la domnia lui Ștefan cel Mare a fost începutul plății tributului în vremea lui Petru Aron. Relațiile moldo-otomane au început să fie percepute ca având o deosebită importanță abia în vremea lui Ștefan cel Mare. Războaiele domnitorului moldovean cu otomanii sunt prezentate evenimential, fără legături cauzale și fără prezentarea consecințelor. Începând din deceniile doi și trei ale secolului al XVI-lea nu doar politica externă, ci și evenimentele interne depindeau din ce în ce mai mult de Înalta Poartă. În acest context, informațiile referitoare la interacțiunea dintre români și otomani sunt mai numeroase. Se înmulțesc considerabil

⁹⁴ *Cronica lui Macarie* în P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 104.

și informațiile despre istoria otomană, dar fără legătură cu ceea ce se întâmpla în Moldova. Începând cu Miron Costin cronicile noastre nu mai fac diferența între istoria Moldovei și cea a imperiului. Informațiile se întrepătrund, cele privitoare la evenimentele de la Poartă ajutând la explicarea celor care aveau loc la Suceava, respectiv la Iași.

Din vremea lui Macarie, continuând cu Eftimie și Azarie observăm o atenuare a ideii de luptă antiotomană și o acceptare resemnată a dominației otomane. Această schimbare de atitudine este dictată de conștiința disproporției de forțe dintre moldoveni și otomani, evidentă la Macarie în comparația dintre pasărea mică și pasărea mare. Cronicarii secolului al XVII-lea au catalogat acțiunile antiotomane ca nebunii care pun în pericol existența Moldovei. Încă din secolul al XVI-lea, sultanii Casei lui Osman se transformaseră în instrumentul menținerii ordinii și echilibrului pe plan intern, dar în a doua parte a secolului al XVII-lea și la începutul celui de-al XVIII-lea imaginea acestora este atât de grav deteriorată, încât putem afirma că pentru Miron Costin și Ion Neculce cei care ocupau această demnitate erau mai degrabă o sursă de dezordine care la est de Carpați însemna accentuarea obligațiilor față de Poartă și invazii ale armatelor străine.

În plan ideologic, observăm o continuitate de utilizare a imaginii păgânului în asociere cu turcii. Ceea ce oscilează este intensitatea invocării: după un început în forță în *Letopisețul anonim*, urmează o folosire relativ modestă de la mijlocul secolului al XVI-lea până la începutul celui de-al XVIII-lea, pentru ca apoi Ion Neculce să readucă în prim-plan inamicul tradițional. Credem că reactualizarea în forță a acestui concept de către hatmanul lui Dimitrie Cantemir s-a datorat tocmai contextului militar al epocii și planurilor antiotomane care au făcut să se întrezărească speranța recăștigării libertății.

O altă imagine clasică a alterității, reactualizată în cronicile românești, este aceea a barbarului. Singurul care se folosește de această imagine este Macarie, episcopul de Roman. Relatând încercarea lui Petru Rareș de a recăștiga scaunul Moldovei prin adresarea unei scrisori sultanului Süleyman Kanunî, Macarie îi asociază acestuia sintagmele „împăratul varvar” și „sufletul barbar”⁹⁵.

Trei verbe apar obsedant în scrierile cronicarilor, ele aparținând clasicului dicționar al raporturilor inamicale româno-otomane: „arzând”, „tăind”, „robind”⁹⁶. Ele nu sunt o excepție, vocabularul cronicilor fiind, în general, unul agresiv atunci când sunt relatate evenimente politico-militare. Verbele acțiunii sunt: a tăia, a arde, a prinde, a ucide, a prăda, a năvăli, a omorâi, a nimici, a bate etc., cele ale gloriei: a birui, a învinge, iar cel care concentrează întreaga rușine a înfrângerii: a fugi. Imaginea de neputință este potențată de imaginea de forță asociată cu armata otomană. Expresii precum „puterile turcești”⁹⁷ sau „mulțimea turcească”⁹⁸ dau seama de aceasta.

În contextul luptelor purtate de către Ștefan cel Mare în Țara Românească, în 1473 este introdus un alt apelativ cu care erau identificații turcii, acela de năvrapi.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 101.

⁹⁶ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, passim.

⁹⁷ *Letopisețul anonim al Moldovei*, p. 18 și *Letopisețul de la Putna nr. II*, p. 63 în P. P. Panaitescu, *op. cit.*

⁹⁸ *Cronica lui Macarie* în P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 94.

Două sensuri sunt atașate acestui termen. Primul indică un pedestraș din armata neregulată a Imperiului otoman, iar cel de-al doilea are o arie semantică mai largă desemnând un năvălitor, un jefuitor⁹⁹. O întregă familie de cuvinte derivată se regăsește în limba română: năvrăpi (*vb.*)- a năvăli, a se năpusti, a da iama în..., năvrăpitor (*s.m.*)- năvălitor, agresor, uzurpator năvrăpitoriu (*s.m.*)- năvrăpitor; năvrăpătură (*s.f.*)- atac (neașteptat). Termenul a intrat în limba română din slavă: наврапъ, наврапити¹⁰⁰.

Sub denumirea de agareni, în letopisețele secolelor XV-XVI, îi recunoaștem tot pe turci: „împărăție a agarenilor”¹⁰¹, „oștirea agarenilor”¹⁰², „agareni de trei ori blestemați”. Agar este sclava egipteană a Sarei, soția lui Avram și mama lui Ismael. Arabii se consideră descendenți ai lui Agar și ai fiului ei, Ismael, de aici și denumirea de agareni.

În operele cronicarilor medievali moldoveni din secolele XV-XVI, imaginea sultanilor otomani nu este foarte bine conturată. Le sunt invocate numele și evocate faptele fără a le comenta. Sunt păgâni ca și cei pe care îi conduc în luptă, sunt inamicii prin excelență. Percepția acesta se complică începând cu opera lui Macarie. Două imagini opuse sunt asociate și forțate să coexiste: cea a sultanului năvălitor/barbar și cea a sultanului ca reper pentru ce înseamnă legitimitate și ordine așa cum le-a instituit Dumnezeu, un instrument prin care acesta pedepsește când voința divină este nesocotită.

În cronicile moldovenești întâlnim, pentru prima dată, o evaluare a caracterului turcilor la Azarie. Prin intermediul boierului Ioan Golăi cronicarul atribuie următoarele caracteristici turcilor: puternici, îngâmfați și răzbunători¹⁰³. Al doilea moment de evaluare a turcilor îl găsim în letopisețul lui Grigore Ureche. De această dată personajul căruia i se atribuie evaluarea este domnitorul Ștefan cel Mare, care, pe patul de moarte, îi sfătuiește pe cei care erau factori de decizie în stat (viitorul domn, mitropolitul și episcopii, marii dregători) să închine țara turcilor. Două sunt argumentele decisive: turcii sunt considerați cei mai puternici, dar și mai înțelepți¹⁰⁴. În *Letopisețul* lui Miron Costin aceștia sunt văzuți ca buni interpreți ai contextului politico-militar, adaptându-se condițiilor existente: „turcul cu vreme dă, cu vreme ia, precum este vremea, așa lasă, blându cându ieste vreme de blândețe, sămețu și ageru, cându este vreme de sămeție”¹⁰⁵. Textul citat vine să confirme și să întărească ideea inteligenței politice otomane. La rândul său, Ion Neculce apreciază și el această trăsătură a otomanilor; când domnitorul Constantin Duca încercă să strice buna imagine a copiilor lui Constantin Cantemir în fața demnitarilor otomani, „fiind înțeleaptă și cuprinsă la minte, nu s-au potrivit scrisorii lui, c-au priceput că-s scrisorile lui deșerte”¹⁰⁶.

⁹⁹ Eugenia Dima (coordonator), *Dicționar explicativ ilustrat al limbii române*, Ed. Arc-Gunivas, Chișinău, 2007, p. 1227.

¹⁰⁰ Fr. Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, 1885, p. 399.

¹⁰¹ *Cronica sârbo-moldovenească* în P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 193.

¹⁰² *Cronica lui Azarie* în P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 150.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 151.

¹⁰⁴ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 112.

¹⁰⁵ Miron Costin, *op. cit.*, p. 58.

¹⁰⁶ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 353.

Diferențele religioase își pun amprenta asupra modului lor de acțiune, căci, în relațiile cu creștinii, se arată de către cronicar, nu se simt obligați să își țină cuvântul dat: „Creștinului niceodată cuvântul nu-l ține, nice este a-l amăgi rușine, toate precum ieste vremea face”¹⁰⁷. Afirmția de mai sus este făcută în contextul prezentării domniei lui Constantin Movilă (1607-1611) care nu și-a îndeplinit obligațiile față de Poartă, determinând mazilirea lui de către Poartă, în ciuda „uricilor ce avea de la împărăție, date tătâne-său, de domniie vecinica, lui și feciorilor lui și nepoților lui”¹⁰⁸. În calitate de tributari (*harâcgüzâr*), domnii Moldovei își asumaseră anumite obligații în raport cu statul otoman. Afirmția lui Miron Costin este un pic forțată, căci existența unei înțelegeri scrise între Ieremia Movilă și otomani în privința domniei ereditare nu îl ferea pe acesta sau pe urmașii lui de îndeplinirea obligațiilor stabilite. Turcii nu se bazau doar pe impresionanta lor forță armată, ci și pe utilizarea unor strategeme atunci când sesizau că o situație se poate rezolva fără angajarea luptei. Un episod concludent este acela al prinderii lui Ioan Vodă cel Cumplit; turcii par a fi de acord cu doleanțele domnitorului astfel încât acesta să se predea fără luptă: „decât arme și cu sânge, mai bine cu înșălăciune să-l dobândească”¹⁰⁹.

Începând cu secolul al XVII-lea, cronicarii moldoveni vorbesc în numeroase ocazii despre firea lacomă a turcilor. Prima mențiune îi aparține lui Grigore Ureche care precizează ca Süleyman Kanunî l-a iertat pe Petru Rareș în primul rând pentru că i se închina¹¹⁰, dar și pentru „lăcomia turcească”, pentru bani¹¹¹. Un alt aspect al caracterului insașiabil al turcilor, sau mai degrabă al unui spirit politic și comercial bine dezvoltat este pus în lumină de către același cronicar: „așa și turcul, de ce dai mai mult, de aceia îți face mai multă nevoie, că el darul îl scrie obicină,¹¹² mai apoi de n-ai vrea să-i dai, numai ce-ți caută să-i dai”¹¹³. Ideea mitei și a cumpărării bunăvoinței otomane cu bani este un loc comun al cronicarilor, mai ales în secolul al XVII-lea. Primind vestea mazilirii, Ioan Vodă cel Cumplit se adresează boierilor în căutare de sprijin, aducând ca argument lăcomia și corupția demnitarilor otomani care, în lipsa oricărei opoziții, aveau să conducă la sărăcirea țării: „turcii toate schimburile le fac pentru mîzdă, de-i îngreunează ca să-i sărăcească și să-i slăbească”¹¹⁴.

¹⁰⁷ Miron Costin, *op.cit.*, p. 58.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 58.

¹⁰⁹ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 191.

¹¹⁰ În această situație suntem în fața unei „închinări” care are semnificația numirii în funcție de către sultan. În cazul domnitorilor din Moldova și din Țara Românească aceasta presupune confirmarea domniei și acordarea însemnelor de investitură de către Poartă. În cazul lui Rareș a fost obligatorie prezentarea la Constantinopol, deși se practica și „închinarea” prin reprezentanți. Un alt aspect care este confirmat de cronică este referă la sumele de bani care erau oferite cu acest prilej. Închinarea era însoțită de plata tributului, dar și de daruri care erau oferite sultanului și altor demnitari otomani. Viorel Panaite, *Pace, război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII)*, Ed. All, București, 1997, p. 307-308.

¹¹¹ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 148.

¹¹² Pentru explicarea înțelesului profund al frazei de mai sus trimitem la opinia istoricului Viorel Panaite care include „obiceiul” (tradiția, cutuma) între izvoarele juridice pe baza cărora s-au stabilit și dezvoltat relațiile moldo-otomane. Orice concesiune sau ofertă financiară pe care domnii sau pretendenții la domnie o făceau se transforma în regulă. Viorel Panaite, *op.cit.*, p. 392.

¹¹³ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 179.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 185.

*

Istoria relatată de către cronicari este politică și uneori anecdotică, dar dincolo de evenimentele tipice (campanii militare și bătăliile desfășurate pe parcursul acestora, acțiuni ale domnilor și intrigi ale boierilor etc.), din când în când, aceștia ne oferă informații privind viața economică, locuirea, sistemul juridic sau alte practici sociale (un exemplu în acest sens este Grigore Ureche care vorbește pe larg despre „tributul copiilor”, oferind detalii despre oportunitățile de a face o carieră în aparatul administrativ și militar otoman, despre instituții fundamentale ale statului otoman ca armata, sultanul, marele vizir etc). Textele cronicarilor moldoveni sunt relevante pentru modul în care s-a format conștiința istorică și politică în spațiul românesc extracarpatic. În istoriografie, cronicile au fost folosite masiv pentru a reîntregi imaginea trecutului nostru. Atitudini politice, acțiuni militare și personalități ale istoriei noastre au fost conturate pe baza acestor informații care au fost selectate pentru a ilustra numai anumite aspecte considerate a fi importante în contextele studiate. Izolat, cronicarii au fost citați pentru a întregi portretul vreunui personaj istoric străin. Am încercat în acest articol să urmărim modul în care cronicarii noștri filtrează și redau evenimente care țin de istoria popoarelor cu care ne învecinăm la miazăzi. Albanezi, bulgari, „frânci”, dar mai ales greci și turci populează cronicile noastre. Informațiile și imaginile alterității nu sunt atât de detaliate pe cât ne-am aștepta și ne-am dori, dar ele conturează imaginea unui spațiu balcanic cu o identitate spirituală și de mentalitate care contopește puternica moștenire culturală și ideologică bizantină, cu influența politică, culturală și socială a lumii otomane.

BIBLIOGRAFIE

- Costin, Miron, *Opere*, Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1958.
- Dima, Eugenia (coordonator), *Dicționar explicativ ilustrat al limbii române*, Ed. Arc-Gunivas, Chișinău, 2007.
- Iordache, Anastasie, *Principii Ghica. O familie domnitoare din istoria României*, Ed. Albatros, București, 1991.
- Miklosich, Fr., *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, 1885.
- Neculce, Ion, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, Ed. Minerva, București, 1982.
- Panaite, Viorel, *Pace, război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII)*, Ed. All, București, 1997.
- Panaitescu, P. P., *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI, publicate de Ion Bogdan*, Ed. Academiei, București, 1959.
- Stoicescu, Nicolae, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova sec. XIV-XVII*, Ed. Enciclopedică, București, 1971.
- Todorova, Maria, *Balcanii și balcanismul*, Ed. Humanitas, București, 2000.
- Ureche, Grigore, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1955, p. 72.